

valkhofnieuw

19e jaargang nr. 2

Colofon Valkhofnieuws

Valkhofnieuws: Verschijnt 4x per jaar en is een uitgave van de Valkhofvereniging.
ISSN-nr.: 1382-3760

Redactieadres: Valkhofnieuws
Postbus 1390
6501 BJ NIJMEGEN

Redactieleden: H. Schoonwater
A. Janssen
P. Hoos
M. Vollebregt (hfd. red.)

Artikelen: Aanleveren -indien mogelijk- op diskette (WP 5.1)
De redactie kan artikelen inkorten of niet plaatsen.

Valkhofvereniging

Lidmaatschap: Postbus 1390 6501 BJ NIJMEGEN

Contributies: f 25,- per kalenderjaar
Postbank 44.38.363 t.n.v.
Valkhofvereniging Nijmegen.

Valkhofkapel: Conservator: drs. E.F.M. Boshouwers
Groenewoudseweg 49
6524 TP NIJMEGEN
Tel.: 024 - 3232587

NIETS UIT DEZE UITGAVE MAG WORDEN VERMENIGVULDIGD EN/OF OPENBAAR GEMAAKT
WORDEN D.M.V. DRUK, FOTOKOPIE, MICROFILM OF OP WELKE WIJZE DAN OOK,
ZONDER VOORAFGAANDE TOESTEMMING VAN HET BESTUUR VAN DE VALKHOFVERENIGING.

VOORWOORD BIJ VALKHOFNIEUWS 1997-2

Door Maurice Vollebregt

Op het moment dat U dit leest 'brandt' de vloerverwarming in de St.Nicolaaskapel afweer enige weken aan. Een hele verbetering voor het 'binnenklimaat' van dit oude gebouw! Het vocht kan nu langzaam verdwijnen, zodat muren en plafonds niet verder slijten en ook zwammen (vorig jaar !) wegblijven. Wellicht kunnen de gewelven in de nabije toekomst gerestaureerd worden.

Hoewel de binnentemperatuur niet al te hoog zal worden, is de vloerverwarming ook een hele verbetering voor toezichthouders en kapelbezoekers. Na bijna duizend jaar is de optrekkende kou ten einde!

Overigens is de kapel nog tot eind oktober te bezichtigen: iedere zondagmiddag van 14.00 uur tot en met 16.30 uur, en tijdens de 'Gilde-stadswandelingen' op de woensdagmiddagen (meer informatie via VVV Rijk van Nijmegen). En voor wie minder vaak in Nijmegen komt: een bezoek aan het Valkhof is nu nog vrij uniek omdat het Kelfkensbos (plein naast Valkhof) voor het laatste jaar onbebouwd is. Hier komt straks een nieuw museum en nu kunt U in een bouwput van maar liefst 17 meter diepte kijken (parkeergarage).

De Nijmegenaren onder ons zal het niet zijn ontgaan: de stad heeft de 400-jarige sterfdag van Petrus Canisius herdacht. Het standbeeld van deze heilige staat op een steenworp afstand van het Valkhof. Zijn levensloop wordt door onze redacteur Henk Schoonwater in dit blad geschetst.

Geheel toevallig kwamen uit dezelfde interesse van twee redacteurs ook twee artikelen voort met een gedeeltelijke overlap: stenen in de oude Valkhofburcht. Omdat beide artikelen uit een ander oogpunt geschreven zijn, is besloten om ze allebei ongewijzigd te plaatsen. Eén ding is zeker: over het materiaalgebruik in de burcht is verbazingwekkend veel te vinden!

Bij het ter perse gaan van dit nummer bereikte ons nog het bericht, dat 'Nijmegen-promotor' Henk Budel na een lang ziekbed op 3 september overleden is. Als lid van het Comité van Aanbeveling Valkhofburcht stak hij tot het einde toe zijn enthousiasme voor de herbouw niet onder stoelen of banken. Hij wist echter dat hij dit nooit mee zou maken. Namens het bestuur wensen wij zijn familie veel sterkte toe.

Tot slot willen wij U nog wijzen op een mogelijke najaarsexcursie: deze zal gaan naar de kastelen Croy, Deurne en Helmond indien de openstellingsperiodes van deze gebouwen dit toelaat. Hierover zult U apart bericht ontvangen.

N.B.: Een aantal leden schijnt Valkhofnieuws 1 van dit jaar niet ontvangen te hebben. Mocht dit ook in Uw geval zo zijn, dan kunt U een kaartje of briefje sturen naar de Valkhofvereniging, Postbus 1390, 6501 BJ Nijmegen. Wij sturen U dan de ontbrekende uitgave zo spoedig mogelijk na.

Henk Schoonwater als 5 jarig jongetje op het Valkhof met zijn tante.

VALKHOFSPROKKELINGEN

Door Henk Schoonwater

Snuffelend in mijn foto-archief vond uw redacteur nog een interessant kiekje uit 1922. Het was een foto die gedateerd kon worden aan de hand van het jongetje, Henk Schoonwater, die hier staat voor zijn tante Elisabeth (Betsie Schoonwater). De foto is niet zozeer belangrijk om de personen alswel om de achtergrond en de manier waarop de foto tot stand is gekomen.

Hij is genomen voor de Barbarossa-ruïne op het Valkhof. Een unieke en romantische plaats. Geen wonder dat daar 's-zomers een fotograaf een vaste standplaats had. Toeristen en andere voorbijgangers lieten zich als blijvende herinnering graag fotograferen.

Men kon zelfs min of meer op de foto wachten; het was feitelijk de voorloper van de bekende polaroid-foto.

Maar dan met dien verstande, dat de fotograaf chemicaliën bij de hand had voor het ontwikkelen en afdrukken. Zo was er ook een bak met water, waarin het negatief ontwikkeld en gespoeld werd.

Als kind heb ik nog wel eens naar dit 'wonder' gekeken, maar na 70 jaar weet je niet meer zo nauwkeurig hoe het allemaal werkte.

Tallose foto's moeten er zo in de loop van de jaren gemaakt zijn. Maar waar zijn ze gebleven? Ook aan de voet van de weg die naar de Belvedere liep stond een dergelijke fotograaf.

Dit alles is na de oorlog, toen de fotografie voor iedereen bereikbaar bleek, allemaal verdwenen. Overigens: de eerste fotografen die op de bovengenoemde manier werkten, kwam men al op kermissen tegen voor de Eerste Wereldoorlog.

SAGUNTUM: SAGUNTO SPANJE

Door: Louk Mandigers

In het noorden van de provincie Valencia op ongeveer 30 kilometer van de stad Valencia verwijderd ligt de stad Sagunto. De eerste vondsten dateren uit de bronstijd; de eerste bewoners waren er zo'n 500 jaar v.Chr. zij bouwden er een nederzetting die de naam Arse meekreeg.

Zij onderhielden een drukke handelsbetrekking met zowel de Grieken als de Phoeniciërs en het volk kwam tot een belangrijke culturele en maatschappelijke ontwikkeling.

Door het gewelddadige optreden van Hannibal in 219 v. Chr. kwam hier, nadat de Sagunters acht maanden lang heldhaftig weerstand boden, een eind aan. De pro-Romeinse stad liep schade op en viel in Carthaagse handen omdat de gevraagde hulp uitbleef, doordat alle aandacht van Rome gericht was op de gespannen situatie in Illyrië en Macedonië.

Deze verovering werd de aanleiding voor de Tweede Punische Oorlog (218-202 v. Chr.). Vier jaar later komt de stad in Romeinse handen.

Met de Romeinse zege brak voor de nu Saguntum genoemde stad een nieuwe ontwikkeling aan, die pas door de volksvertuizing van Alanen, Vandalen, Goten en Byzantijnen in de 5e, 6e en 7e eeuw een zware terugslag kreeg.

In de 8e eeuw komt de stad in Arabische handen, zij veranderen de naam in Morbiter (afgeleid van oude muren) en een nieuwe stad met badhuizen, paleizen, moskeën en scholen verschijnt.

Sagunto is een prachtig stadje dat veel te bieden heeft: allereerst een Juderia; het oude joodse wijkje met veel nauwe straatjes en oude winkeltjes.

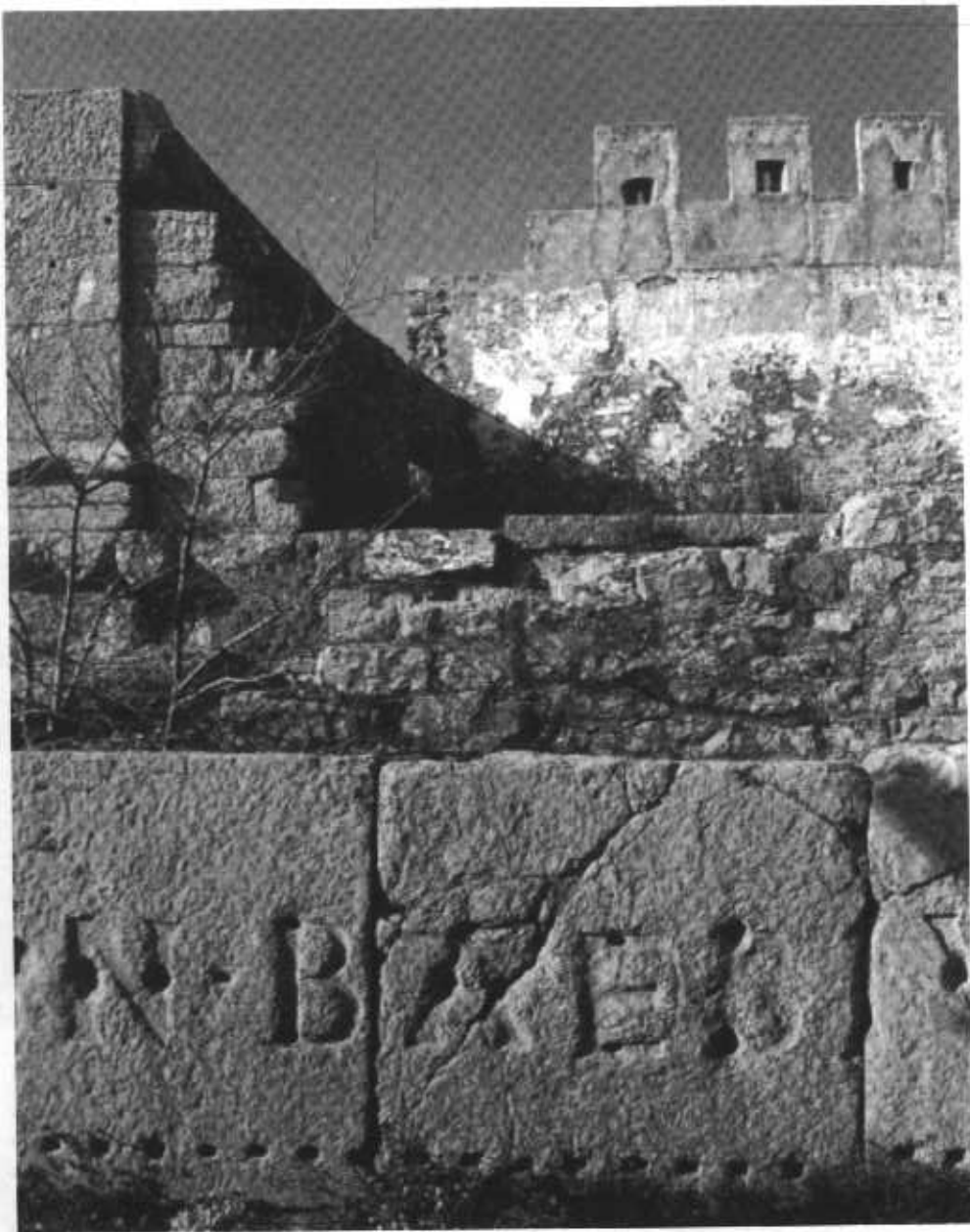
Er wordt gezegd dat het de meest intacte 'juderia' van Spanje is.

Verder vroeggotische, romaanse en barok kerken, een Romeinse Diana tempel een Romeins theater en boven dit alles de overblijfselen van het oude Saguntum.

Allereerst komen we bij het Romeinse theater aan dat als eerste in 1896 op de Spaanse monumentenlijst kwam te staan. Bij de bouw van het theater is gebruik gemaakt van de natuurlijke uitholling van de berg het heeft een geweldige accoustiek en wordt na de laatste restauratie van bühne en zitplaatsen weer voor toneel en muziek uitvoeringen gebruikt. Het ligt vlak onder de top van de heuvel waarop de ruïne van het oude Saguntum imposant aanwezig is. Overigens is dit theater in 1993 gerestaureerd door de Italiaanse architect Grassi. Overigens behoort hij tot de drie overgebleven architecten m.b.t. de herbouw van de Valkhofburcht.

Na een flinke klim, die zoals later blijkt, de moeite meer dan waard is bereikt men de ruïne van het kasteel.

De muren van de vesting zijn één kilometer lang en gaan als een soort Chinese Muur over de bergrug en top. Het fascinerende is dat je binnen deze muren de overblijfselen van alle volkeren terug vindt die de stad ooit in hun bezit hadden dus: Iberische, Chartaagse, Moorse, Romeinse en uiteindelijk de Middeleeuwse resten. Het

Een deel van de stadsmuur van Sagunto (Bron: Institut Turístic Valencià)

bestaat uit zeven plaza's. De Plaza de Armas heeft Iberische muren en was de exersitie plaats. De Plaza de Almenara ligt oostelijk en heeft de mooiste poort in de vorm van een hoefijzer en is Moors.

Op deze Plaza zijn diverse Romeinse overblijfselen te vinden uit verschillende eeuwen. De Plaza de Santa María Magdalena is het middelpunt van het kasteel hier zijn nog overblijfselen van een Romeins forum, zuilen en oude funderingen te ontdekken.

Ook op de andere Plaza's zijn nog Romeinse overblijfselen te vinden. De hoger gelegen Plaza's zijn middeleeuws.

Lopende over de muren heeft men een prachtig uitzicht op en over Sagunto tot aan de zee. Het totaal laat een onuitwisbare indruk achter men heeft het natuurlijk in 1931 niet voor niets op de monumentenlijst geplaatst. Maar ook al was het een warme klim (wij waren er met 38°) het was de moeite meer dan waard.

Het romeinse theater van Sagunto (Bron: Institut Turístic Valencià)

HET VALKHOF ALS BOUWERK - DEEL 8: GEBRUIKTE BOUWMATERIALEN IN DE OUDE BURCHT

Door Maurice Vollebregt

'Twee parels uit een verloren kroon' zo omschreef dr. Jan Brinckhoff ooit de St.Nicolaaskapel en de Barbarossaruïne op het Valkhof. Ook nu nog (en nu weer!) een zeer rake typering; want naar de mening van velen komen die twee parels *in* een herstelde kroon (= burcht) nog *beter* tot hun recht. In de rest van dit artikel zal ik me overigens geheel tot de feiten beperken.

Wie momenteel over de Valkhofheuvel wandelt, ziet inderdaad nog steeds de St.Nicolaaskapel en Barbarossa-ruïne als meest opvallende overblijfselen van de gesloopte burcht.

Wie iets weet van steensoorten, ziet dat de ruïne vrijwel geheel is opgetrokken uit TUFSTEEN, een relatief zachte steensoort die oorspronkelijk uit het Duitse Eifelgebied werd aangevoerd. Dit gebeurde met schepen maar vaak ook op grote houten vloten over de Rijn en de Waal. Het hout van de vloten werd dan eveneens als bouw materiaal verwerkt.

We zien, dat ook de St.Nicolaaskapel voor een groot deel uit tufsteen bestaat. Als gevolg van latere verbouwingen zijn daar diverse steensoorten bijgekomen.

Bestond de rest van de burcht ook voornamelijk uit tufsteen, en welke materialen werden er zoal nog meer gebruikt?

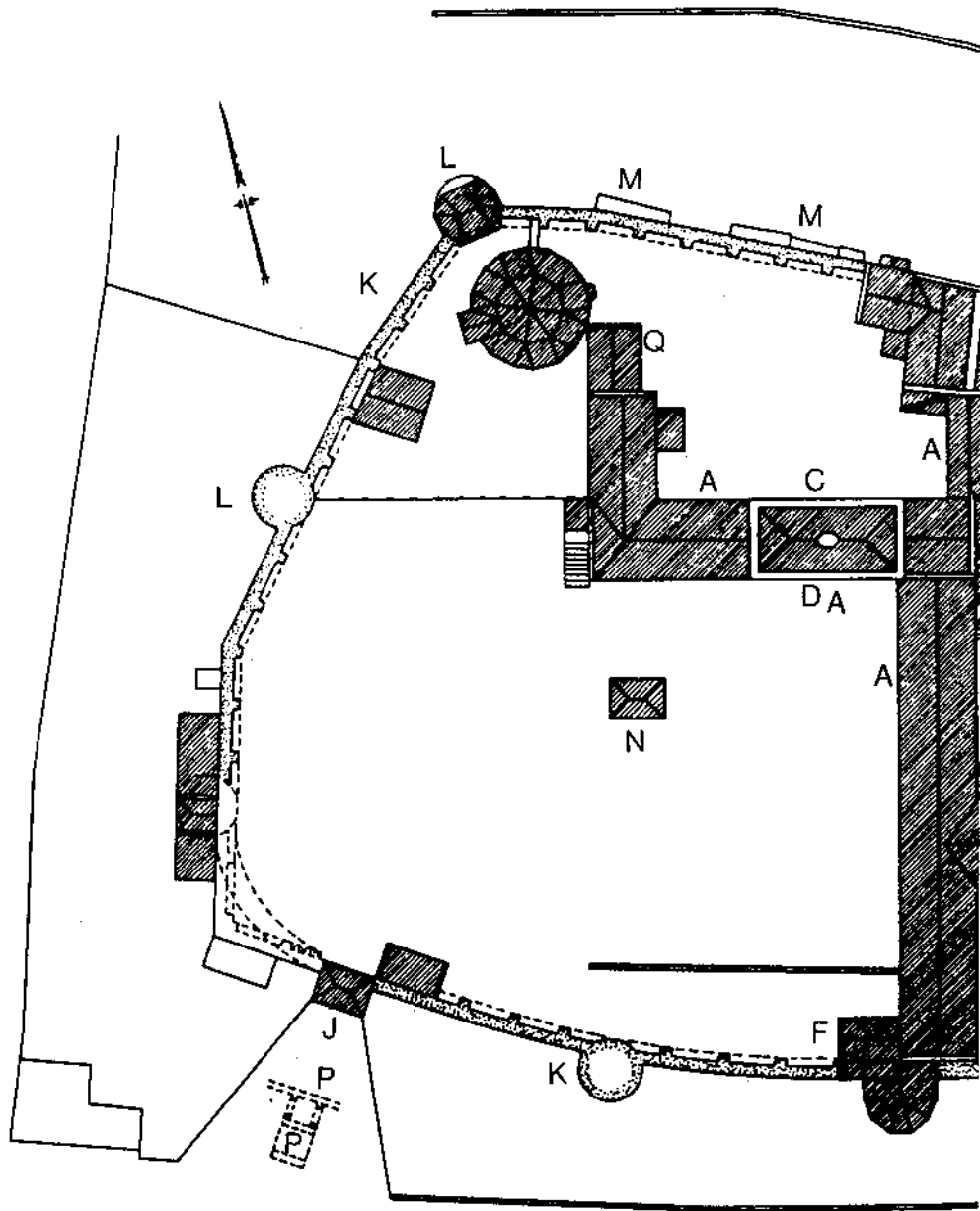
Gelukkig zijn er op die vraag nog heel veel antwoorden te vinden. We vinden namelijk een schat aan informatie in o.m. de opgravingsresultaten van Weve en in officiële onderhouds- en herstelrekeningen (gebruikte materialen en aantallen). Ook andere archiefstukken en op de vele schilderingen en pentekeningen van de burcht zijn zeer bruikbaar.

De materiaalbeschrijving zal ik zoveel mogelijk puntsgewijs houden. Op die wijze ontstaat een redelijk totaal beeld van de Valkhofburcht. Voor de leesbaarheid beoog ik dus niet om een totale opsomming van alle objectieve gegevens over dit onderwerp te geven.

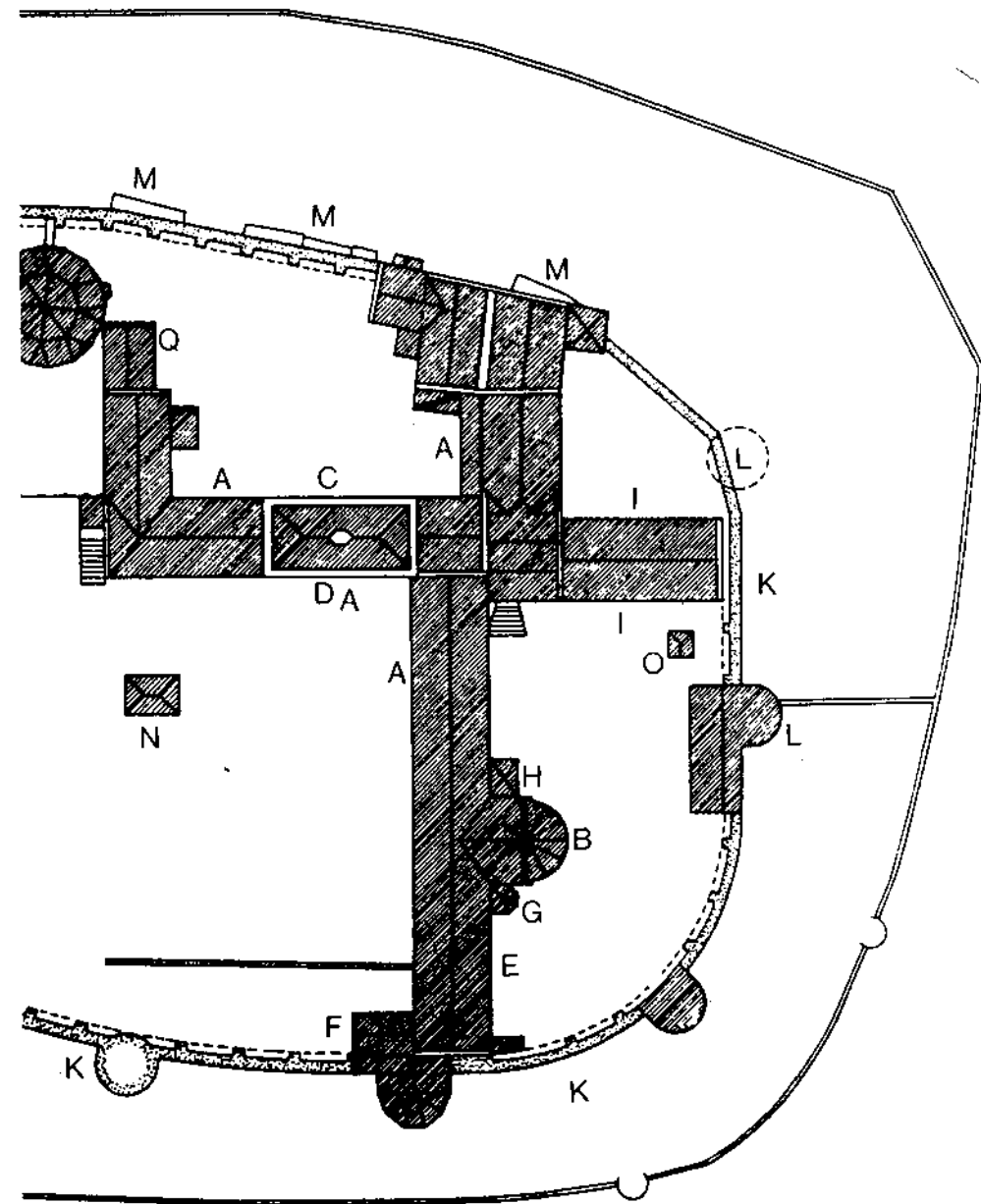
Binnen de Valkhofvereniging spreken wij vaak over 'de Valkhofburcht van 1795 in welstand'. Voor alle duidelijkheid: met '*de Valkhofburcht van 1795*' wordt de burcht bedoeld zoals deze net voor de sloop op de prenten van Hendrik Hoogers is weergegeven. Uit alle onderzoekingen blijkt dat Hoogers het perspectieflekenen zeer goed beheerste. En ook de gedetailleerdheid in zijn werk is bijna uitmuntend te noemen.

De toevoeging '*in welstand*' houdt 'in goede staat' in, aangezien het verval van de burcht al rond 1700 en eerder inzette: voortijdige sloop i.v.m. de winst op tufsteen. Vanaf deze tijd werden o.m. de kantelen van de donjon (grote toren) gesloopt, evenals de noordoostelijke hoektoren, en ook werden grote delen van de ringmuur verlaagd.

Deze slooperperiode (tussen plm. 1700 en 1795) is eenvoudig in te vullen door het vele andere getekende en geschilderde historische materiaal (o.m. Pronk en Waterloo). Dat dit mogelijk is blijkt ook uit de getekende studie van dhr. Grandjean Perrenod Comptessc (architect BNA).

Een overzichtsplattegrond van de Valkhofburcht na onderzoek door J.J. Weve

De letters corresponderen met verwijzingen in het artikel.

Met de letters A t/m Q wordt verwezen naar bouwdelen van de burcht die we op de plattegrond van Weve, verderop in het artikel, kunnen terugvinden.

Met cijfers wordt verwezen naar historische tekeningen en schilderijen. Deze cijfers corresponderen met de cijfers zoals die staan aangegeven achterin de catalogus 'Het Valkhof te Nijmegen' uitgegeven door de Commanderie van St.Jan. Enkele belangrijkste prenten zijn wel in dit artikel opgenomen, zodat de burcht gaat leven.

Het materiaalgebruik

Gebouwen en bouwwerken uit de Romeinse en Karolingische periode laat ik in deze beschrijving buiten beschouwing.

Het gaat om de burcht die in opdracht van de Duitse keizer Frederik Barbarossa gebouwd werd (voltooid rond het jaar 1155), was van origine uitgevoerd in TUFSTEEN, zie A op plattegrond. Dit geldt ook voor de St.Maartenskapel, de huidige Barbarossaruïne; B op plattegrond.

De onderzijde van de noordgevel van de donjon (tot aan de versnijding; C op plattegrond), alsmede de dichtgemetselde boog in de zuidgevel (D) waren uitgevoerd in RELATIEF GROTERE BLOKKEN TUFSTEEN (zie ook cat.nrs. 61a, 61b, 70 en 87a).

Vrijwel alle latere verbouwingen waren in BAKSTEEN: nieuwe opgravingen kunnen hierover definitieve zekerheid geven. Zo moet het laatste, zuidelijke deel van de lange noord-zuidvleugel (E) van baksteen zijn geweest, alsmede het uitbouwje (F) het traptorentje (G) bij de St.Maartenskapel en waarschijnlijk het ingangsportaalje (H) (zie ook cat.nrs. 63a, 63b en 64c) in

BAKSTEEN. Mogelijk ook de zg. 'Princeukenen' (I) (cat.nr. 83a).

De bovenzijde van het opgaande (tufstenen) muurwerk van de donjon was een uitspringende 'kraag' met kartelen. Omdat deze door weer en wind was aangetast, werd deze gedeeltelijk opnieuw met BAKSTEEN bekleed; en dan voornamelijk aan de zuidzijde.

De daken van de burchtgebouwen waren merendeels gedekt met DAKLEIEN IN RIJNLANDSE DEKKING. Uit bezuinigingsoogpunt waren enkele daken tussentijds ook met grijze DAKPANNEN gedekt (overzicht van daken zie o.m. cat.nrs. 26a, 27, 61b, 62b, 63a, 64c, 83a en 87a). Dit komen we ook tegen op het beroemde 'Dakenplan' of 'Werkmeestersplan' uit 1726 met bijbehorende beschrijving i.v.m. groot onderhoud aan de burcht.

Dakkapellen waren van HOUT, bedekt met DAKLEIEN. Uitzonderingen zijn de dakkapellen op de hoofdboort (zoals op cat.nr. 32); deze waren, net als het poortgebouw zelf, van TUFSTEEN, bedekt met DAKLEIEN.

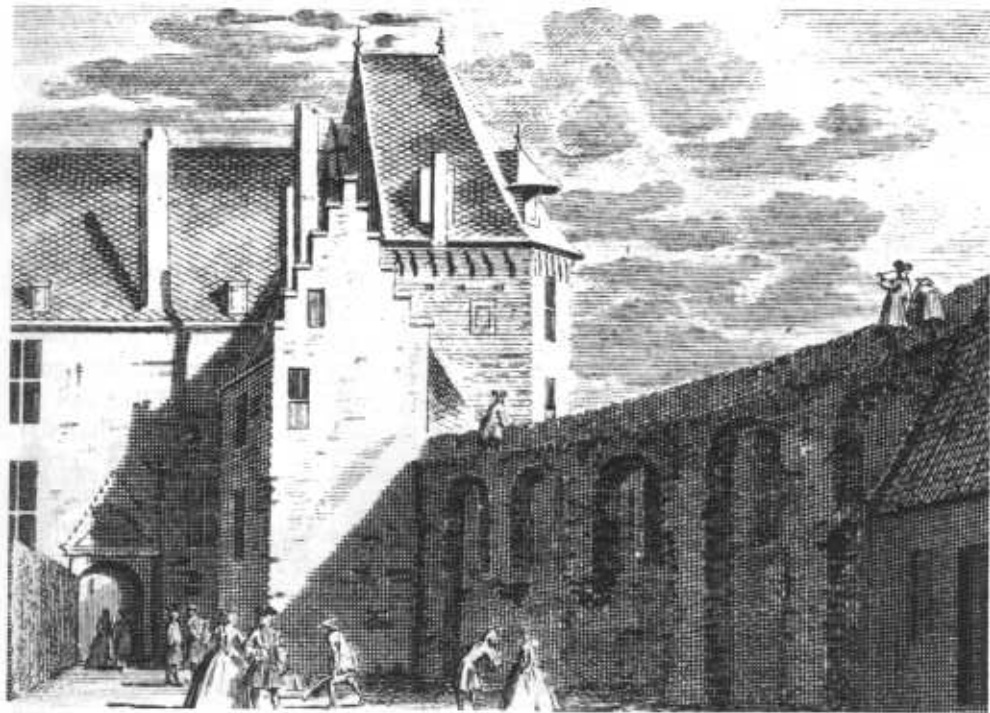
De meeste kozijnen, deurposten en poortomlijstingen waren van (NAAMSE ?) HARDSTEEN. Enige raamkozijnen (blijkt uit oude herstellingsrekeningen in boek Weve) waren eveneens van HOUT.

Afsluitingen van opgaand muurwerk (b.v. onder goten) waren eveneens voornamelijk uitgevoerd in HARDSTEEN.

De onderzijde en binnenzijde van hoofdboort (J) was mogelijk ook bekleed met HARDSTEEN (zie ook cat.nr. 17 en 18).

Gezicht op de burcht vanuit het zuidwesten (Pieter van Call, cat.nr. 18)

Eerste binnenplaats van de burch (Gravure Cornelis Pronk 1733, cat.nr. 63b)

Niet-romaanse (ofwel later verbouwde) ramen hadden merendeels HARDSTENEN kozijnen vaak ook met BAKSTENEN omlijsting ter inpassing in de oorspronkelijke TUFSTENEN gevels (zoals cat. nr. 70). Gotische (trap)gevelafsluitingen veelal in BAKSTEEN.

De onderzijden van de ringmuur en waltorens (van origine van TUFSTEEN, want behorend bij Barbarossa's burcht; *K op plattegrond*) waren veelal bekleed met BAKSTEEN, danwel SPEKLAGEN van BAKSTEEN, TUFSTEEN en/of MERGEL (o.m. te zien op cat.nr. 83a) Oorzaak: sloop en slijtage. Fundamenten van deze ringmuur zijn nog op het Valkhof aanwezig. We vinden ze deels bovengronds aan de noordzijde van de heuvel en deels ondergronds, aan de oost- en westzijde van de heuvel.

De evt. bovenbouw van de waltorens (niet alle waltorens hadden een bovenbouw) waren in BAKSTEEN uitgevoerd (*L*); vaak vanaf sierboogjes of verspringingen, o.m. op cat.nrs. 26a, 27, 33 (n.o.-hoektorens) en 87a (n.w.-hoektoren).

Steunberen tegen de omwalling (*M*) waren van BAKSTEEN (zoals op cat.nrs. 25, 26a, 27, 28 en 87a).

Hoeken van gebouwen veelal uitgevoerd in HARD(ERE) STEEN (BLAUWE STEEN /NAAMSE STEEN/ KOLENZANDSTEEN) Zie ook o.m. cat.nr. 17 (hoeken donjon) 62a en 70)

De grote waterput op het voorplein (*N*) was van TUFSTEEN (ook ondergronds), de kleine waterput (*O*) was uitgevoerd in BAKSTEEN. De puthuisjes waren grotendeels van HOUT met LEIEN gedekt.

De brugfundering (*P*) bestaat uit een noordelijke muur van TUFSTEEN en twee overspanningen/bogen van BAKSTEEN en is nog grotendeels ondergronds aanwezig.

De St.Nicolaaskapel (o.m. cat.nrs. 99 en 100) die overigens ouder is dan de Barbarossa-burcht en het zogeheten Vicarishuisje (*Q*) (cat.nrs. 57 en 62a) waren van origine in TUFSTEEN, latere verbouwingen en gevelbekleding werden ook in BAKSTEEN uitgevoerd, danwel in SPEKLAGEN van diverse steensoorten.

Het is reeds eerder gezegd: dit overzicht is slechts een globaal overzicht van het materiaalgebruik dat in de diverse gebouwen en bouwwerken van de burcht is gebruikt. Zo zien we maar weer: met enig spuurwerk en doorzettingsvermogen is er over de Valkhofburcht als bouwwerk veel te vinden en wordt het beeld stukje bij beetje completer!

Overigens: de 5 architecten (3 groepen) die momenteel druk doende zijn met hun ontwerp voor de burcht, beschikken wel over zeer uitgebreide bronnen en maken daar dankbaar gebruik van.

Gebruikte literatuur en andere bronnen:

- * J.J.Weve: *De Valkhofburcht*. Nijmegen, 1925/1994.
- * Gemeente Nijmegen / Commanderie van St.Jan: *Het Valkhof te Nijmegen* 1980.
- * Boekhandel Dekker v.d. Vegt i.s.m. de Valkhofvereniging: *Het Valkhof - Historisch Nijmegen in Pen en Penseel*. Heruitgave, 1982.
- * *Reconstructietekeningen Valkhofburcht te Nijmegen*. J.Grandjean P.C. architect BNA - Loosdrecht 1995.
- * Gemeente-archief Nijmegen: o.m. fotomateriaal, (opgravings-)plattegronden, constructietekeningen Weve.

DE VALKHOFBURCHT WELEER: EEN 'EMINENCE GRISE' IN STEEN

Door Paul M. J. Hoos

Het kan geen toeval zijn, dat de imponerende bouwmassa van het Valkhofkasteel - met de Reuzentoren als hoogtepunt - in meerdere publicaties de toevoeging 'GRUJS' meekrijgt...

Voorzeker om recht te doen aan de respectabele ouderdom van de toenmalige burcht, toen deze nog (om maar eens een uitdrukking van J. Buurman uit diens publicatie van 1829 te gebruiken) "[...] nog in zijn geheel was." Maar ook het gebruik van tufsteen als burchtbouwmateriaal zal daar niet vreemd aan zijn. In zijn 'Geschiedenis van Nijmegen' verwoordt dr. Guus Pikkemaat dit zo: "[...] Ruim zeshonderd jaar lang zou dit statig brok GRUJZE tufsteen de contouren van Nijmegen beheersen, tot het in 1796 ten prooi viel aan het revolutionaire vuur van onze voorvaders [...]"^[1]

C.H. Clemens noemt het Valkhof "het GRUJZE slot" in zijn boekje 'De stad Nijmegen en derzelver Omstreken' uit 1837, terwijl E.J.B. Schonck gewag maakt van "des GRUJZEN Valkhofs", in zijn 'Lotgevallen van Nijmeegens Burgt, gezegd het Valkhof', zoals geciteerd in 'Aantekeningen bij Rondom de Stevenstoren' van dr. Jan Brinckhoff [1a]. Tufsteen, oftewel duifsteen (duyffsteen) is als bouwmateriaal reeds door de Romeinen gebruikt. Ook bij de eerste karolingische bebouwing van het Valkhof te Nijmegen is tufsteen gebruikt.^[2] Het is een vulkanisch gesteente, afkomstig uit de Eifel, en werd per schip over de rivier aangevoerd. Met name het transport maakte tufsteen zo duur als bouwmateriaal. Om op tufsteen te besparen, paste men ook 'kistwerk' toe: het zogenaamde *opus emplecton*, de vroegste

toepassing van een bekisting voor 'Romeins beton': puin, veld- en rivierkeien plus mortel. Andere steensoorten 'in het zicht' waren: basaltlava, graniet, (kolen)zandsteen en trachiet.

Soms werden ook veldkeien in opgaand muurwerk gebruikt. De buitenmuren van de St. Nicolaaskapel op het Valkhof tonen het hergebruik van bouwfragmenten, en het gemengd gebruik van tufsteen en bakstenen. De ingangspartij van de Kapel laat een gecombineerd gebruik van verschillende steensoorten zien, die in een eerdere editie van het Valkhofnieuws door H. Schoonwater uitvoerig zijn beschreven en geïllustreerd.^[3]

Ook de vroege civiele bebouwing in het Nijmeegse laat het gebruik van 'Romeins beton' en het hergebruik van bouwfragmenten zien, zoals bleek uit de boeiende voordracht-met-lichtbeelden van stadsarcheoloog Jan Thijssen voor leden van de Valkhofvereniging, op 29 mei 1996.

Van de zogenaamde bontzandsteensoorten moeten voor ons land zeker de rode zandsteen en de Bentheimer genoemd worden als natuursteensoorten, die voor monumentale bouw gebruikt werden.

Het midden van de Twaalfde Eeuw geeft de intrede te zien van een ander populair bouwmateriaal: baksteen.

Niet alleen in ons eigen land met z'n kleirijkdom, maar ook in Denemarken, Vlaanderen en Noord-Italië (de Povlakte).^[4]

De middeleeuwse bakstenen zijn van groot formaat, en worden ook wel 'kloosternoppen' genoemd. Hun formaat werd aanvankelijk aangepast aan het gangbare formaat van de tufstenen blokken - later werden de bakstenen kleiner.^[5]

De kerkelijke bouwkunst in baksteen maakte - ook in ons land - een grote bloei door, destijds. Met name de romano-gotische baksteenbouw in Groningen is opvallend. Tufstenen knuisbasilieken vindt men in ons land in Utrecht (drie items) en in Deventer.^[6] Mergel, (kolen)zandsteen en hardsteen vormden de bouwmaterialen in het zuiden van ons land. Toepassingen van deze bouwmaterialen vinden we onder meer bij de O.L.Vr.-basiliek en de St.Servaas.

De inwerking van weer en wind op de tufstenen muren (verwering) laat zich lezen in de eigen Valkhof-uitgave in de serie 'Historisch Nijmegen in Pen en Penseel', waarin Johannes Smetius' 'Chronyk van de stad der Batavieren' (1784) geciteerd wordt: "[...] Deze Burgt [...] omringd met sterke muuren, en hooge toorens van duifstenen, behalven dat zij van boven, inzonderheid na 't zuiden, daar zij door de menigvuldige veranderlijkheden van regen en zonnenschijn afgeteert was, in de voorige eeuwen van gebakken steen vernieuwt is [...]"^[7]

Enkele bladzijden verder beschrijft eerdergenoemde C. H. Clemens de vierkante burchttorens als "een GRUJZE wachter".^[8] Echter, ouderdom komt doorgaans met gebreken, en zo lezen wij in de eigen Valkhof-uitgave in de vermakelijke bijdrage 'Jaarnaal ofte Rysbeschrijvinghe etc.' anno 1721 over de toenmalige bouwkundige staat van de Valkhofburcht: "'t Valkenhof, zijnde van outs geweest een seer aansienlijk slot of casteel, maar nu [d.i. in 1721] zeer deffect

en vervallen, staande op een berg, sterk en dik van muragie zijnde[...]"^[9]

Hoe sterk en dik de Valkhofmuren ook waren, het 'Fransch bombardement' (d.i. de beschieting in 1794) sloeg er zodanige bressen in, dat afbraak en verkoop het onafwendbare einde van de eens zo trotse burcht in 1796 zou betekenen... Zelfs het afbraak-materiaal van de Valkhofburcht was nog waardevol: "[...] de groote hoeveelheid duifsteen, die aan 't gebouw gebruikt was, vertegenwoordigde alleen [al] een grootere waarde dan het het bedrag van 90.400 gulden', zoals door H.B. van Lummel en door J. J. Weve wordt vermeld.^[10]

De desolate staat van de burcht zal enerzijds -dunkt me- weinig aanleiding hebben gegeven, om er nog iets van de vroegere grandeur in te herkennen - laat staan, om er nog een monument met historische en bouwkundige waarde in te zien. Typerend hiervoor is wellicht de ongeïnteresseerde houding van burggraaf Jacob Carel, die 's Furstendoms Burcht beschouwde als een weinig comfortabele, aan zijn status verbonden ambtswoning.

"Wellicht hadden vurige pleidooien en oppositie van hem of van andere invloedrijke Van Lijndens de Nijmeegse burcht van haar ondergang kunnen redden."^[11]

Het heeft niet zo mogen zijn. Anderzijds moeten we vaststellen, dat de aanhoudende stroom van reparaties, verbouwingen en herstelwerkzaamheden een 'geldverslindend' object van het Valkhof-complex hadden gemaakt.^[12]

Aangezien de Franse overheersers destijds een oorlogsschatting van 100 miljoen gulden hadden opgelegd aan de Zeven Verenigde Provinciën - waaraan ook onze provincie een substantiële bijdrage moest leveren

Gezicht op het Valkhof uit het zuidoosten (G.H. Kruseman Aretz, 1796)

leken sloop en verkoop van de burcht onafwendbaar. De revemuen uit de verkoop van grond, opstallen en sloopmateriaal (waaronder grote hoeveelheden tufsteen) boden een té aantrekkelijke kans op geldelijk gewin..

Was er dan helemaal geen hoop meer op tenminste 'n gedeeltelijk behoud van de Valkhofburcht, destijds? Zeker wel! De Afgevaardigden stelden voor, de eerstkomende Landdag aan dit onderwerp te besteden. Zij hadden elkaar gevonden in de formule : "... dat de Reuzentoren en de restanten van de ringmuur aan de zuidzijde tezamen met de twee kleine ronde Gebouwen, van ouds onder den naam van Heidensche Capellen bekend..." buiten de verkoop gehouden zouden worden.^[13]

Ook Mr. Johan In de Betouw zette zich krachtig in voor het behoud van de Reuzentoren en de twee 'Capellen' - waarvoor echter geen cent meer mocht worden uitgegeven : "[...] aan welkers zwaar muurwerk geen kostèn ter reparatie noch behoeven noch behoren te worden besteed."^[14]

De Gedeputeerden van het Rijk brachten nog een ander, opmerkelijk standpunt naar voren : 'provinciale volksvertegenwoordigers waren niet gerechtigd om eigendommen van een geheel volk te ontvreemden.'

Daarvoor behoorde 'het volk' eerst toestemming te verlenen door middel van een stemming.^[15]

Zo'n tweehonderd jaar later zou de Nijmeegse Gemeenteraad voor een opmerkelijke historische parallel zorgen, door het laten houden van een (weliswaar bescheiden) referendum onder Nijmeegse ingezetenen, ter zake van de voorbereidingsbesluiten tot medewerking

aan de voorgenomen herbouw van de Valkhofburcht.

Gedeeltelijk behoud: daarin kon men zich destijds wel vinden. Na talloze vergaderingen over 'wat wel', 'wat niet' en 'voor hoeveel' werd voorgesteld, ook de tweede "Capel", die "meer tot cieraad als tot misstand strekte", aan de Stad Nijmegen te verkopen voor 10.000 gulden.^[16]

Gelukkig maar, dat in ieder geval dit onderdeel van het Valkhofcomplex door aankoop behouden is gebleven voor latere generaties! Maar... er vielen ook andere gehiden te beluisteren: blijkens de akten waren de Afgevaardigden van de Neder-Betuwe het hartgrondig ééns met de voorgestelde sloop van de burcht. De Gecommitteerden van Zutphen meenden zelfs hun schulden te kunnen voldoen met de "...koopspenningen van den Provinciaalen Burg te Nijmegen."^[17]

Na de daadwerkelijke sloop bekeek een commissie, bestaande uit Hendrik Hoogers, Johan In de Betouw, A.Dibbets en ..Kerstens de troosteloze situatie ter plekke. In hun verslag duikt voor het eerst het idee op van iets park-achtigs: "plantagien", waarin de aangekochte Capel en de ruïne van de vroegere St.Maartenskapel onderdeel zouden gaan uitmaken van een romantische park-omgeving - een typisch tijdverschijnsel overigens.^[18]

Verre van een 'Mahndenknal' te worden, veeleer een specimen van ruïne-conservering in Engelse trant, is de Barbarossa-ruïne een opmerkelijk beeldbepalend monumentaal element gebleven op het Valkhof.

En de St.Nicolaaskapel? Nog steeds een Nijmeegs monument om trots op te zijn: bescheiden van afmetingen, maar GROOTS van allure! Voorwerp van blijvende zorg en

toewijding van de Valkhofvereniging. En... dat BREUKVLAK op de buitenmuur van de Kapel... hoort daar niet iets GROOTS aan vastgebouwd te worden?!

Narede

De voorbereidingen tot herbouw van het Valkhof zijn volop gaande - stoelend op het gemeenteraadsbesluit van 12 juni 1996. Medio '97 zien we, dat er reeds een selectie heeft plaatsgevonden van 5 architecten (3 groepen) die herbouwplannen voor de Valkhofburcht gaan uitwerken.^[19]

Zoals de afbraak van de Burcht destijds al met de nodige commotie gepaard ging bij voor- en tegenstanders, zo spiegelt hetzelfde beeld zich nu rond de herbouwplannen. Commotie op zich behoeft niet verontrustend te zijn - zolang er geen sprake is van tendentieuze tegenstand. In het Nederland-anno-nu moet men zich kunnen bewegen in STRUCTUREN, waarbij de wet- en regelgeving voor ieder gelijkelijk van toepassing is.

In het na-oorlogse Nederland kwamen regelgeving, toezicht en beheer inzake her-, nieuwbouw en restauratie samen in de Tijdelijke Wet Monumentenzorg van 1950. Ook toen kon er niet simpelweg 'n meetlat gelegd worden langs gespaarde en verwoeste bouwvolumes, om daarop af te lezen, of er herbouwd, vernieuwd of gerestaureerd zou gaan worden..

In de tijd van 'Nederland herrijst' werd de vraag: 'Herbouw, ja, of nee ?' veelal POSITIEF beantwoord.

De vervolgvraag: 'Herbouw - ja, maar HOE ?' kreeg meestal het antwoord: 'HERBOUW ZOVEEL MOGELIJK IN DE OORSPRONKELIJKE FORM.'^[20]

Ook TOEN bleken nieuwe ontwerpen en bouw-initiatieven NIET ONOMSTREDEN.

Als monumenten niet meer in hun oude gedaante konden worden herbouwd, werden in de na-oorlogse periode prijsvragen voor architecten uitgeschreven.

De gelijkenis met de huidige situatie rond de voorgenomen herbouw dringt zich op..

Ik houd het er op, dat CONSTRUCTIEVE krachten het op den duur zullen winnen. Daarbij zou het uitgangspunt van architect Karl Ebberts in overweging genomen kunnen worden: 'SACHKOMPETENZ GEHT VOR MACHTKOMPETENZ.'^[21]

Vanuit deze overweging heeft architect Ebberts - na vele jaren van verval van het kasteel Moyland - het her- en nieuwbouwproject van het waterslot *Museum Schlosz Moyland* in 1997 tot een goed einde weten te brengen.

Het kan dus wel degelijk..

De Valkhofburcht mag er - wat mij betreft - komen : niet persé als 'éminence grise', maar als een nieuw - en toch vertrouwd - hoogtepunt in het Nijmeegse stadssilhouet !

De burcht vlak voor de sloop. (Pentekening H. Hoogers naar eerdere tekening)

Bronnen:

- [1] dr. Guus Pikkemaat: *Geschiedenis van Nijmegen*. Nijmegen - Den Haag, 1988 - p. 35
- [1a] Zaltbommel, 1966, p. 190
- [2] A van Deijk en Jean Penders: *Romaans Nederland - dl. LXXXI - La Nuit des Temps/Zodiaque*; z.j. : p. 19
- [3] H.Schoonwater in: *Valkhofnieuws XVII*, nr. 1, p. 28 e.v.
- [4] zie [2], p. 20
- [5] over baksteenformaten e.d. zie ook: *Valkhofnieuws XVII*, nr. 3, p. 115, en de verwijzing naar Weve's informatie hierover
- [6] zie [2], p. 22
- [7] drs. J.M.T. Nooy: *Het Valkhof - Historisch Nijmegen in Pen en Penseel*, p. 23
- [8] idem, p. 25
- [9] idem, p. 37
- [10] idem, p. 49 en J.J. Weve: *De Valkhofburcht* - editie Nooy, p. 48
- [11] drs. M.J.M. Dongelmans: *Geschiedenis van de burcht, 1500 - 1794*. In: Het Valkhof te Nijmegen. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, nr. 3, p.96
- [12] H.G.M. de Heiden: *De ondergang van de burcht*. In: Het Valkhof te Nijmegen. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, nr. 3, p. 98
- [13] idem, p. 98
- [14] idem, p. 99
- [15] idem, p. 101 'Deze mening was te voren geformuleerd door de Raad van de Stad Nijmegen' - (RS) 1796, 21 januari : OAN 412 (noot 22 van H.G.M. de Heiden)
- [16] idem, noot 26. OAN 3587
- [17] idem, noot 24. Reces Kwartier van Zutphen, 1796, 22 februari. Oud Archief Zutphen 2215
- [18] idem, p. 104
- [19] zie *Valkhofnieuws XIX*, nr. 1, p. 4-5 : drs. Fer Boshouwers : Architectenkeuze bekendgemaakt in stadhuis
- [20] P.R.A. van Iddekinge, in zijn bespreking van *'Monumenten en oorlogstijd'* - Jaarboek Monumentenzorg 1995 - uitg. Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders, 1995; in: NRC HANDELSBLAD van 30 maart 1996
- [21] Karl Ebberts: *Baubericht des Architekten*. In: Museum Schloz Moyland - (diverse auteurs) : DuMont/Köln 1997, p. 97.

Voor geïnteresseerden vermeld ik enkele naslagwerken.

- * Bom, J.A.L.: *Natuursteen bij Historische Bouwwerken*. In: Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, serie 6 jaargang 3 (1950)
- * Janssen, C.F.: *Behoud en herstel. Restauratie-technieken en monumentenzorg*. Bussum, 1980
- * Slinger, A., H. Janse en G. Berends: *Natuursteen in Monumenten*. Baarn, 1980
- * Swigchem, van, C.A.: *Afbraak of restauratie? Monumentenzorg in Nederland*. Bussum, 1966
- * Tillema, J.A.C. : *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*. 's-Gravenhage, 1975

PETRUS CANISIUS EN ZIJN FAMILIE TE NIJMEGEN

Door Henk Schoonwater

Dit jaar herdenkt Nijmegen het feit dat onze stadsgenoot, de Heilige Petrus Canisius, 400 jaar geleden te Freiburg in Zwitserland stierf. Dit is aanleiding geweest voor een bescheiden maar interessante tentoonstelling in de Commanderie van St. Jan en enkele plechtigheden in de Canisiuskerk en bij zijn standbeeld in het Hunnerpark, op steenworp afstand van het Valkhof.

Zoals gezegd: het was vrij bescheiden, maar de Nijmegenaren zijn nooit zo enthousiast geweest over de figuur van de heilige, die zijn leven grotendeels in het verre buitenland sleet (althans 'ver' voor toenmalige begrippen). Overigens moeten we Canisius wel als een kind van zijn tijd zien. Een tijd waarin felle godsdiensttwisten regelmatig opborrelden en waarin een keuze voor de 'nieuwe' danwel de 'oude leer' meestal onherroepelijk was.

Meer nabij was tijdens zijn leven de familie Kanis die in Nijmegen in hoog aanzien stond. Petrus Canisius vergat zijn vaderstad echter nimmer. Dit blijkt wel uit zijn geestelijk testament dat pas in 1996 in München werd teruggevonden. Hierin schrijft hij: "*De maand mei (1521) schonk mij de geboortedag in de stad Nijmegen, die de eerste is van het Hertogdom Gelre. Ik kreeg ouders, die naar wereldse maatstaven gevierd tamelijk rijk waren, en die -wat veel belangrijker is- tot het eind van hun leven katholiek en rechtgelovig bleven.*" (...) "*Gezegend zijn mijn ouders en bloedverwanten (...) die vanaf mijn vroegste jeugd de zorg voor mijn lichaam en ziel op zich hebben willen nemen.*" Dit heeft hij een jaar voor zijn dood geschreven.

Als merkwaardigheid kan vermeld worden dat Petrus Canisius geboren werd op de feestdag van de Aartsengel Michael. Deze wordt vereerd als

beschermmer en verdediger van de kerk, iets dat Canisius ook geweest is.

De familie Kanis

De vader van Petrus Canisius, **Jacob Kanis**, stamde uit een zeer achtenswaardige familie, hoewel zijn grootvader nog een eenvoudige visser was die aan de Lage Markt nabij de Waalkade.

De naam *Kanis* moet uitgesproken worden met de klemtoon op de laatste lettergreep. Enkele jaren geleden werden een aantal documenten, Canisius betreffende, vanuit Rome naar München gestuurd. Hierbij bevond zich een brief, die ondertekend werd met de naam *Kanees*.

De naam *Canis* komt van het latijn en betekent hond of speurhond, maar kan ook scheldwoord gebezigd worden en betekent dan 'onbeschaamde vlegel'.

Waar de familie oorspronkelijk vandaan kwam blijft tot op de dag van vandaag in het ongewisse. In Keulen zijn documenten bewaard, waarin **Johan Kanis** tussen 1427-1446 optreedt als schepen van deze stad. Een familie Kanis was daar dus al gesetteld; een ver familielid? En kan dit ook verband houden met het feit dat de jonge Peter reeds op een zo jonge leeftijd van 10 jaar naar Keulen werd gestuurd om daar verder te studeren?

We vinden verder nog een Canis in Heidelberg en Trier. Maar zoals uit de documenten blijkt zijn ook deze beide personen uit Keulen afkomstig.

Wat dichter bij huis ontmoeten we in Kleef een "*Petrus Canis dictus de Hondt*". Het is de vroegste vermelding, namelijk uit 1392. In Nijmegen is de vroegste vermelding uit 1412. Uit een akte blijkt dan dat **Johannes Canijs** een huis bezat aan de *Hirtzstege*, onze huidige Hertogstraat. Deze straat strekte zich vroeger uit buiten de stad en pater J.Begheijn vermoedt dat het huis gestaan moet hebben in de buurt van de *Gruesbeexge strait*. Hier had hij anderhalve morgen land; per jaar betaalde hij hiervoor 28 *stuver*. Vergeleken met anderen had hij maar een klein stuk land. De pacht moest altijd afgedragen worden aan *Petri ad cathedram*, het feest van Petrus' Stoel op 18 januari. Het volgende stadsrekenboek, waaraan we die gegevens ontleenden, is van 1420. In dat zelfde jaar vinden we hem terug in de lijst van hen die 'burger' van de stad geworden zijn. Zijn naam wordt dan voluit geschreven: **Jan Kanis**.

In 1420 komt zijn naam voor het laatst voor op de lijst van "*Thyns van de heyden van den voerslach aengaende op die Groesbeecsche straet.*". Uit andere bronnen blijkt dat de stad om aan geld te komen grote stukken land heeft moeten verkopen om de nieuwe grotere omwalling te kunnen betalen. De schrale heidegrond kwam natuurlijk hiervoor het eerst in aanmerking. Tussen 1421 en 1423 is Jan overleden, want dan wordt Aleyd zijn vrouw als weduwe van Jan genoemd. In 1438/39 wordt nog een Jan Canis genoemd die vermoedelijk een zoon is Jan en Aleyd. Verder komen we

nog Theo en een **Derick** tegen als kinderen van Aleyd. Volgens het onderzoek dat pater J.Begheyn heeft ingesteld zou genoemde Derick de stamvader van de Nijmeegse familie Kanis zijn. Op 21 februari 1468 huwde hij met Wendel Visscher, dochter van Arnt Visser. Haar vader was een zeer welgesteld man en Ridder van Jerusalem. Hij werd in 1503 in de St.Steven begraven. Het tweede kind van bovengenoemd huwelijk was een dochter die de naam van de moeder kreeg. Deze naam, Wendel, komen we later nog verschillende malen tegen o.m. als de zus van Peter Canisius.

Het echtpaar Kanis Visscher woonde op de Lage Markt bij de Meypoort. Derick behoorde tot de kooplieden en had schepen die tot aan de Tol van Cuijk de Maas op en neer voeren. Derick Kanis overleed omstreeks 1514. Zij lieten 5 kinderen na, waaronder de stamhouder Derick genoemd naar zijn vader.

Deze Derick schijnt overigens aan een universiteit te hebben gestudeerd, want in de stadsrekenboeken tussen 1519 en 1531 voert hij soms de titel van "*Meister*" wat kan wijzen op het behalen van de magister-titel. Hij komt echter niet voor in de matriksels van de universiteiten van Keulen of Leuven. Hij was kanunnik van de St.Steven, en priester en rector van het Erasmus-altaar in de St.Steven. Enkele malen bekleedde hij de functie van Deken en provisor van het kapittel. Hij overleed in 1537.

De andere zoon van Wendel Visscher, **Jacob**, studeerde vanaf 1505 in Keulen waar hij de magister-titel behaalde in de Artes, de Schone Kunsten. Het had toen wel een andere inhoud. Mogelijk op uitnodiging van Rene II vertrok hij naar Orleans waar deze hem de opvoeding van

zijn zonen toevertrouwde en tevens zijn raadsman was. Voor zijn vele verdiensten verhef Rene hem ook in de adelstand, en hij haalde in Orleans ook nog het licentiaat in het burgerlijk recht. Tot 1512 bleef hij in Orleans en op 17 januari 1519 huwde Jacob met Jelis (Aegidia) van Houweningen.

Peter Canis - jeugd en studie

Peter Canis was het tweede kind, en enigste zoon uit het huwelijk van burgemeester Jacob Canis en de apothekersdochter Jeliskan van Houweningen. Het eerste kind was een meisje dat de naam Philippa droeg en later werd nog een tweede dochter geboren met de naam Wendel of Wanelina. Met deze laatste heeft Peter zijn leven lang een briefwisseling onderhouden.

Peter verloor zijn moeder toen hij 5 jaar oud was en zijn vader hertrouwde met Wendel van den Bergh, die hem nog twaalf kinderen schonk; een grote familie dus!

Zijn eerste vorming zal hij gekregen hebben op de Latijnse School. Het gebouw staat -gelukkig- nog steeds aan het Stevenskerkhof en hierin is nu het architectenbureau Pouderoyen gevestigd. Er is van Peter nog een oud schoolschrift bewaard gebleven waarin hij met grote hoofdletters schrijft: "*PERSEVERA*" dat is volhouden of doorzetten. Dat heeft hij heel zijn leven dan ook wel gedaan.

Reeds toen hij nog een kind van tien jaar oud was, werd hij naar Keulen gestuurd voor verdere studie. Zijn vader liet hem daar rechten studeren. Peter had echter al meer belangstelling voor het religieuze leven. Hierbij kreeg hij een goede leiding door de Oisterwijkse priester Nicolaas

van Esch. Leiding had hij dus wel nodig, zo blijkt ook uit zijn 'Belijdenissen'.

Nicolaas van Esch bleef voor hem als een vriend en een vader. Zo schrijft Peter: "*Hij bleef voortdurend voor mij bezorgd, hij bad, hij hilde, hij zegende, hij waarschuwde, hij drong aan, hij schreef...*"

Door zijn invloed heeft Canisius toen al gekozen voor een celibatair leven.

Nadat hij ook in Leuven had gestudeerd en daar zijn theologische studie had voltooid promoveerde hij daar tot doctor in de wijsbegeerte in het jaar 1540: 19 jaar oud!

Hij vertrok daarna naar Mainz en las daar 'De Geestelijke Oefeningen' geschreven door de stichter van de Jezuïtenorde, de Heilige Ignatius van Loyola. Op zijn 23e verjaardag liet hij zich opnemen in deze pas gestichte, nieuwe orde. Hiermee zouden de niet te tellen reizen door een groot deel van Europa aanvangen.

Sinds die tijd verlatijnste hij dikwijls zijn naam in die van Canisius. Eigenlijk dubbelop, wan Canis was al een latijnse naam.

Merkwaardig genoeg is hem eens door een vrome weduwe voorspeld dat hij zou intreden in een nieuwe orde van priesters, gesticht ter hervorming van de kerk. Hij was toen op stap in Arnhem, en het was in een tijd dat niemand nog aan iets dergelijks dacht.

Als 49-jarige Jezuït schrijft hij zijn 'Confessiones', zijn belijdenissen. Soms lijkt het geschrift wel op een openbare biecht. Zo schrijft hij over zijn jeugd: "*Een groot deel van mijn tijd bracht ik door in nietsdoen, in dwaasheden, in rondlopen en ik weet niet wat voor jongensachtige bezigheden meer. Zelfs in de kerk en tijdens de kerkelijke diensten*

Peter Kanis in de leeftijd van plm. 6 jaar. Detail uit het drieluik van de familie Kanis, eigendom van de Commanderie van St.Jan. Tijdens de restauratie bleek dit portret overgeschilderd te zijn; nu is het weer zichtbaar gemaakt.

hield ik mij daar mee bezig. Mijn plichten deed ik traag en onwillig, maar tot dwaasheden en allerlei lichtzinnigheden liet ik mij meeslepen, en ik was als een ongetoomd veulen of een dartel rund."

Hij kon er alleen maar met spijt aan terugdenken en vond dat het allemaal verloren tijd is geweest. Het waren dikwijls ook zijn studiegenoten, die hem door hun schaamteloze gesprekken in moeilijkheden brachten. Maar nood leert bidden. Bij het Heilig Sacramentshuis, aan de noordzijde van het hoogaltaar in de St. Stevenskerk ging hij bidden om uitkomst. Hij schrijft: *"... toen ik eens in de Sint Stefanuskerk te Nijmegen ging bidden en dicht bij het hoogaltaar, Uw Allerheiligste Lichaam in nederig smeken vereerde, toen zal ik nooit de genade vergeten die Gij aan mij, een kind nog, hebt gegeven."*

Duidelijk zag hij toen de bedrieglijke dwaasheden van deze wereld in. Zijn kinderwereld veranderde opeens. Hij schrijft verder: *"... In die zelfde tijd ook vond ik dikwijls genoeg in het zien van vrome voorstellingen, en in het bijwonen van de kerkelijke plechtigheden. Gaarna dinee ik dan ook de Heilige Mis, ja speelde voor priester, en deed hem na in zingen, mislezen en bidden. Zo goed mogelijk verrichtte ik voor mijn kameraden de prestelijke handelingen. Nu mogen deze handelingen kinderachtig schijnen, maar somtijds openbaart zich daarin de karkateraanleg van later, en wijze mensen zien en bewonderen erin, de wondere leiding van Uw voorzienigheid."*

Maar dat niet alleen: veel ouderen die nu nog leven hebben in de jaren '30 en '40 precies hetzelfde gedaan. Zelf kan ik me nog herinneren dat boekhandel

Kloosterman (hoek Houtstraat-Broerstraat) klein formaat altaartjes verkocht met de bijbehorende liturgische voorwerpen in koper. Laatstgenoemden waren ook, maar dan in een lood-tin legering, in de Duitse bedevaartplaats Kevelaer verkrijgbaar. Moeder of een ander naaivaardig familielid maakte dan de liturgische gewaden. Uit een interview met de schrijver Godfried Bomans blijkt dat ook hij in zijn jeugd een dergelijke altaartje gebruikte met de bijbehorende voorwerpen en gewaden. We zien dat dit al wel een lange traditie had.

Vijf brieven naar Wendelina

Voor zover zijn zeer drukke werkzaamheden dit toelieten, heeft Canisius briefcontacten gehouden met zijn verwanten in Nijmegen. Voor de oorlog waren er nog vijf brieven in het bezit van de Canisiuskerk. Om deze kostbare documenten voor bederf te vrijwaren zijn ze toen op een moderne wijze overtrokken met een doorzichtige stof. Bovendien werden er foto's van deze brieven gemaakt.

Vier van deze brieven zijn gericht aan zijn zus Wendelina. Zij was gehuwd met burgemeester Godfried van Triest en woonde in Canisius' geboortehuis, dan stond op de hoek Broerstraat-Beinumsgas. Met haar heeft Canisius zijn hele leven gecorrespondeerd.

De oudste brief uit deze serie is aan haar gericht en stamt nog uit de tijd dat hij in Keulen studerde. "Voor een seligen nyen jaer anno XLI" (1541) staat er boven. De aanhef luidt: *"Aen myn lieve Suyster Wendeli Kanys tot Nymwegen."* Canisius was toen 19 jaar oud; zijn zus zal iets ouder geweest zijn.

Hoewel zij niet zijn enige zuster is, meent hij haar te moeten berispen omtrent haar levenswandel. Zelf heeft zij Peter hierover ingelicht in een brief. Canisius schrijft haar terug: *"In je brief, lieve zuster, vraag je mij om voor jou te bidden, opdat je aan de valstrikken van de wereld kunt ontkomen. Maar je moet goed weten, dat als je niet zelf je trage hart voorbereidt op wat je graag van God zou willen ontvangen (...) om Hem moet zij (de ziel) alles verlaten wat niet (van) God is, en allereerst alle hoogmoed, alle kostbaarheden, sieraden, ijdelheid, genegens en troost."*

Zo zijn er nog drie brieven aan haar gericht op de volgende data: 8 augustus 1546 uit Keulen, 13 april 1564 uit Dillingen; 8 oktober 1566 uit de stad Innsbruck.

In de brief van 1546 probeert hij te bemiddelen in een erfeniskwestie nu zijn vader Jacob Canis overleden is. Tussen Peter en zijn zus is een meningsverschil ontstaan over de verdeling van geld en goed. Hij heeft haar al eerder daarover geschreven en gevraagd dit niet wereldkundig te maken: *"Ik had op je gerekend, en niet gedacht dat je daarover woorden met mij zou hebben. Als je zo arm geworden dat je nog meer van mij nodig hebt, dan wil ik nog ander advies inwinnen (...) je had het niet naar buiten hoeven te brengen tot schande zowel van jou als van mij."*

Wanneer Peter in 1564, bijna 20 jaar later, aan zijn zus schrijft is er van enig meningsverschil geen sprake meer. Zijn enige zorg is dat zij, haar man en kinderen trouw blijven *"aan het oude katholieke geloof."*

De laatste brief van Peter aan zijn zuster Wendel van Triest-Kanis is in 1566

geschreven op 8 oktober. Enkele maanden daarvoor had er in Antwerpen een woeste beeldenstorm plaatsgehad, die als een furie in Vlaanderen om zich heen sloeg. In mei was Wendelina's man, de Nijmeegse burgemeester Gaert van Triest overleden. Wat later verloor zij ook nog een dochter. Zij bleef achter met vier kinderen, waaronder haar oudste zoon Jacob, die genoemd was naar zijn in 1546 overleden grootvader.

Hij troost haar met een zeer lange brief: *"Ik weet niets beters te antwoorden dan dat ik, met Christus de Heer zeg: je moet niet huilen. De natuur en de geestvermogens kunnen niet anders dan ontsteld raken en bedroefd worden, hetgeen ook in Christus gebeurde (...) Liefste zuster, zet je hart en hoop op Christus. Hij moge je troost en vreugde zijn in dit korte, droevige, ellendige leven."*

De brieven die het archief van de Canisiuskerk bezat waren tentoongesteld in een grote vitrine onder het hoogaltaar van deze kerk, tegelijk met twee reliekhouders met daarin zijn gebeente en delen en spijkers van zijn doodskist. Helaas hebben onverlaten, begin februari 1986, alles gestolen.

Tot op heden is er niets meer teruggevonden. Het was voor Nijmegen een zwaar cultureel en godsdienstig verlies. Hopelijk krijgen de dieven er nog eens berouw over, en brengen ze de gestolen spullen terug.

In alle vijf de brieven zien we hoe bezorgd hij was voor het behoud van het oude roomse geloof bij zijn familie en in het algemeen in zijn dierbaar Nijmegen. Juist in 1564, als hij zijn brief uit Dillingen verzendt, begint de hervoming in de stad door te dringen.

Deze brief heeft als adres: *"Meiner geliebten Schwester Frawen Wendel van Triest zu eigene handen zu Nymmegen."*

Op andere brieven is dit adres iets langer, als ze in 1566 weduwe is geworden: *"Der ersamen frawen Wendel, des Herrn von Triest. Selig Burgemeisters gelassener Haussfrawen; Meiner leiber und getrewen Schwester. In Nimmegen."*

Zoals in alle andere Duitse brieven staat er een zegewens boven: *"Gottes Gnad, lieb, und fride sey mit uns alletzeit."*

Bezorgd over Wendelina's eeuwig heil spreekt Canisius de hoop uit dat zij met al haar broers en zuster moedig en standvastig het oude heilige katholieke geloof moge bewaren en dat zij haar kinderen door woord en voorbeeld een christelijke opvoeding moge geven.

Hij maant Wendel aan om *"getreu zu sein Gott und der Kirchen Gottes, das wir niet weichen van den wahren glauben unserer frommen Elteren."*

In de brief uit Augsburg spoort hij Wendelina aan om, nu haar man gestorven is, dit leed en dit kruis met haar nieuwe zorgen goed te dragen. Hij schrijft zelfs dat zij blij moet zijn als God ons beproeft. Hij prijst haar, omdat zij alle maanden meer dan eens ter Communie gaat, hij wilde zelfs dat zij iedere zondag kon gaan.

Vol zorg geeft hij haar raad over haar zoon Jacob: hij moet niet in Nijmegen blijven, maar men moet hem, ter voortzetting van zijn studie van Keulen naar Parijs sturen. Hij moet echter naar niet naar Augsburg komen, omdat de reis te ver is en omdat hij zelf, als Provinciaal, veel moet reizen. Jacob zou hem dus toch niet veel zien.

Wel wil hij, voor haar, het geld voor Jacob door Augsburgse kooplieden en

vrienden naar een kennis in Parijs sturen. Ook door handelslieden uit Keulen kon dit geschieden. Daarover schreef hij de heer Lendert aan, ofwel de jezuïtenpater Leonardus van Kessel, overste uit Keulen. Deze pater was verschillende malen in Nijmegen geweest en had daarbij Wendelina bezocht. Canisius schrijft verder: veertig of vijftig Kronen zullen wel genoeg zijn. Deze moeten door vertrouwde personen geleidelijk aan Jacob gegeven worden. Een soort voorloper van de huidige studiefinanciering, zullen we maar zeggen!

De rector van het College te Parijs zal kunnen zorgen dat Jacob bij een brave christelijke huisvader onderdak krijgt. Verder schrijft hij dat hun (half)broer Dirk, die rector te Dillingen is, weer enige maanden ziek is.

Op een zakenreis als wijnkoopman is Petrus' neef(je) Godfried van Triest, zoon van Wendelina, te Freiburg bij zijn beroemde oom langsgereisd. Ongetwijfeld zal hij hem wel verteld hebben hoe kort tevoren, in 1585, in Nijmegen de roomse partij weer aan de macht was gekomen. In 1579 hadden de beeldenstormers op schandelijke wijze het gehele interieur van de St. Stevenskerk verwoest, het bestuur van de stad in handen genomen, kloosterkerken verwoest etc.

Godfried zal ook wel verteld hebben dat hun families weer in het stadsbestuur zaten. Over de hoofden van zijn familie heen richt Canisius zich als het ware tot zijn medeburgers om hen aan te sporen tot altijd grotere trouw aan het oude geloof in die moeilijke tijden.

Op 26 juli 1588 (hij is inmiddels 67 jaar) schrijft hij uit Freiburg aan zijn laatst

overgebleven broer Gerard Canis. Het adres luidt: *"Dem weizen, fürsichtigen Herren Gerren Gerhard Canis, meinem geliebten Bruder und Burgemeister der Stadt Nimegen"*.

Als aanhef schrijft hij verder: *"Christi gand und fried sey mit euch und eurem Hausgesind, ja allen guten Freunden und mitburgern."*

Hij schrijft dan vervolgens (later vertaald): *"De eeuwige God geve U genade en wijsheid dat gij het U opgedragen ambt en burgemeesterschap tot Zijne eer, en die van de gehele stad Nijmegen tot geestelijke welvaart moge vervullen in deze zware tijden. Ik dank de Hemelse Vader dat Hij U met de andere vrienden en bloedverwanten hiertoe in de eenheid en gehoorzaamheid aan het oude, ware, katholieke roomse geloof heeft bewaard; ondanks alle achteruitstellingen, nadelen en gevaren die U daarvoor ondergaan heeft. Nu de lieve God mij -de oudste broeder van uw geslacht- tot dusver behouden heeft, en onze andere broers niet meer in leven zijn behalve Doctor Dirk (hun halfbroer, rector te Ingolstadt) en onze zuster Jelis (Aegidia, overleden in 1598; haar grafschrift is nog in de St. Steven te lezen). Zo vermaan en bid ik U dringend om in mijn plaats goed te zorgen voor de kinderen van onze gestorven broers, ze trouw op de godsvrucht te wijzen en ze met raad en dada bij staan."*

Deze brief is met zeer fraaie letters door een vreemde hand geschreven; Canisius zelf ondertekent de brief alleen met eigen hand: *"Ewer eltiste bruder Petrus Canisius"*. En als slot nog (later vertaald): *"De almachtige God beware en bescherm U allen en het gehele vaderland."*

Hoewel zijn zorg voor het behoud van het katholicisme zijn sterkste drijfveer bleek, was Canisius toch mild in zijn oordeel over andersdenkenden. Vrij uniek voor deze tijd, waarin de verreweg de meesten toch behoorlijk 'zwart-wit' waren in hun oordeel over de oude danwel de nieuwe leer.

Een eventuele discussie wilde hij op wetenschappelijk niveau voeren en het moest niet uitlopen op en wederzijde scheldpartij. Hij verzocht in zijn brieven dan ook zijn ordegenoten en zelfs de bisschop van Roermond, waaronder Nijmegen toen behoorde, zich te matigen in hun geschrijf.

Ook bij het persklaar maken van het werk van een Spaans medebroeder verzocht hij hem de nodige correcties aan te brengen, en zijn gescheiden geloofsgenoten niet zo te vervloeken. Van de andere zijde is hem deze mildheid niet in dank afgenomen.

Even terug in Nijmegen

Sinds 1546 was Canisius niet meer in zijn vaderstad Nijmegen geweest. In 1565 deed zich echter een gelukkige omstandigheid voor.

Hij werd door de Paus belast de besluiten van het Concilie van Trente bekend te maken aan vorsten en bisschoppen in Duitsland. Aangezien Nijmegen ook tot het Duitse Keizerrijk behoorde, was dit een goede gelegenheid om deze stad te bezoeken.

Eerst kwam hij te Keulen aan, tot wiens diocees Nijmegen behoorde. Hij verbleef daar maar kort, aangezien de Jezuïeten daar reeds een college hadden. Via de bekende weg Xanten-Kleef kwam hij te Nijmegen aan. Hij was vergezeld van twee stadsgenoten, de Pater Denys en novice Thomas Buys.

Nijmegen was ten hoogste vereerd met de komst van haar beroemde stadgenoot. Wat voor functies had Canisius al niet gekregen sinds zijn laatste verblijf alhier. Zo trad hij als godgeleerde op tijdens het Concilie van Trente, als Pauselijk gezant was hij naar Polen gegaan. Hij was hoogleraar aan de Universiteiten van Keulen en Ingolstadt, stichter van "Collegies" te Praag, Innsbrück, München en Dillingen.

Maar vooral als schrijver van een grote en kleine Katechismus was hij door heel Europa bekend geworden. Geen wonder dus dat de stadsraad hem officieel verwelkomde, en hem werd plechtig de erewijn aangeboden. Uit het Stadsrekenboek van 1565: *"Ons Heren hebben gescheet D. Petro Canisio XXDI qz (= kwart) wijns in November die qz III b.st. (Brabantse Stuivers) ende is gehalt tot Joerden van Triest."* Hieruit blijkt tevens dat hij logeerde in zijn geboortehuis op de hoek Broerstraat-Beinumsgas, waar op dat moment zijn zuster Wendel en zijn zwager, de Nijmeegse burgemeester van Triest woonden. Nu zag hij zijn zuster, met wie hij zoveel correspondeerde, na bijna twintig jaar weer terug.

De zielzorg die hem zo ter harte ging uitte zich in de preken die hij hield in de St. Stevenskerk. Al zullen velen het hoogduits dat Peter nu sprak niet goed begrepen hebben. In al die jaren was hij het Nijmeegs wel verleerd!

De rector van de tegenover gelegen Latijnse school verzocht hem om op het feest van de Heilige Catharina, hun patrones, een toespraak tot de leerlingen te houden. Dit nam hij met graagte aan.

Hij ondervond de hartelijkheid en welwillendheid van o.m. Deken Thomas

Buys, verschillende kapittelheren, de gardiaan van de Franciscanen Johannes Fabritius, en de prior van de Dominicanen. Ondanks dit alles voelde Canisius toch goed aan, dat er in de stad een gespannen sfeer heerste vanwege de godsdienstige meningsverschillen.

Het is hem zeker niet ontgaan, dat zowel onder de burgerij als onder de geestelijkheid de ideeën van de hervorming al wortel geschoten hadden. Jan van Venray, een jonge kapelaan, gaf hiervan al blijk toen hij discusieerde met Canisius' medebroeder Pater Denys. Wat de raad betreft, in het verslag dat Pater Denys naar Rome stuurde schrijft deze (vertaald): *"... de raadsleden zijn voor een deel niet oprecht katholiek, maar toen Canisius hen vermaande om in alles naar het ware geloof te handelen lieten zij dit zich zonder moeite welgevallen, en hoorden hem zelfs met genoegen aan."*

Dat had Pater Denys goed gezien. Al in het verleden had de raad van de stad zich zwak getoond als het ging om optreden tegen de nieuwe leer. Duidelijker kwam dit tot uiting toen de landvoogdes Margaretha van Parma in opdracht van Koning Philips II een decreet uitvaardigde. Daarin werden de bisschoppen bevolen om de besluiten van het concilie van Trente openbaar te maken. Hiermee probeerde Paus Pius V de noodzakelijke hervormingen van de katholieke kerk door te voeren.

Op een Provinciaal Concilie was dit reeds op plechtige wijze in de Donkerkerk te Utrecht geschied. Maar in het Nijmeegse rekenboek van het zelfde jaar staat nota bene dat de burgemeester en raad besluiten *"... om te behinderen die publicatie des Concilium tot Trent."*

Tien jaar voor Canisius' bezoek hadden de eerste Jezuïten al vergeefs geprobeerd om hier een College te stichten. Vanuit de Nijmeegse burgerij kreeg men alle medewerking, maar het stadsbestuur bleef dwars liggen en zette de twee paters die poolshoogte kwamen nemen m.b.t. de mogelijkheden de stad uit. Verschillende schenkingen van huizen etc. werden door het stadsbestuur ongedaan gemaakt.

Nu was de gezindheid blijkbaar iets beter, maar het was slechts schijn zo zou later blijken. Canisius zou acht dagen in zijn geboortestad verblijven. Vrij lang, wanneer men zijn drukke bezigheden kent. Hij was er zich zeker van bewust dat hij zijn vaderstad en zijn familie nooit meer terug zou zien.

Voordat hij vertrok nodigde hij al zijn verwanten en vrienden uit om bijeen te komen in het Sint Nicolaas Gasthuis, onderaan de Grote Straat. In de kapel droeg hij de Heilige Mis op, waarbij ieder ter communie ging.

Dat was vrij uitzonderlijk voor die tijd, omdat men alleen op hoge feestdagen de communie ontving. Ongetwijfeld heeft hij ook nu zijn familie bemoedigd en gezegd, wat hij in zijn brieven telkens naar voren bracht: **WEEST TROUW EN OPRECHT.**

Literatuuroverzicht

- * van Schevichaven J.C.J.Kleijntjens S.J.: *Stadsrekenboeken 1382-1543*. Nijmegen, 1911.
- * van Hoeck S.J.: *De Jezuïten te Nijmegen*. Nijmegen, 1921.
- * P.Begheyn S.J.: *Petrus Canisius: Beeldvorming van een heilige*. Nijmegen, 1997.
- * P.Begheyn S.J.: *Een samenspel van geloof en liefde*. Kampen, 1997.
- * *Numaga* - jaargang XVIII (1971).
- * Diverse artikelen uit knipselarchief Henk Schoonwater.

PETRVS CANISIVS NEOMAGVS SOC. IESV THEOLOGVS.

*Obscuro quæ fama rogo, quæ flamma superstes
Corda redaccendit viuidiore face?
Nempe novum cælo placidumq; CANISIVS Astrum
Iam propior CHRISTO fulgurat igne novo?
Sic fundit flammæ, cui Sideris auctor IESVS,
Ipsa Fides, radius; Syrs, iubar; ignis, Amor.*